

Afganistan'da Şiîliğin Tarihi Gelişimi: Kızılbaşlar ve Hazaralar

Historical Development of Shia in Afghanistan: Qizilbash and Hazaras

Faruk MERGEN

Arş. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi,
İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı
İstanbul, Türkiye

Res. Ass. Dr., University of İstanbul
Faculty of Theology
History of Islamic Sects
İstanbul, Türkiye

faruk.mergen@istanbul.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-2404-1117>

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü Araştırma Makalesi	Article Type: Research Article
Geliş Tarihi 08 Ocak 2025	Date Received 08 January 2025
Kabul Tarihi 22 Haziran 2025	Date Accepted 28 June 2025
Yayın Tarihi 30 Haziran 2025	Date Published 30 June 2025
Etik Beyan Bu makale "SSCB'nin İşgalinden Günümüze Afganistan'da Şiilik" başlıklı Doktora tezinden üretilmiştir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.	Ethical Statement This article is derived from his PhD dissertation titled "SSCB'nin İşgalinden Günümüze Afganistan'da Şiilik". It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
İntihal Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.	Plagiarism This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected
Telif Hakkı & Lisans Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır.	Copyright & License The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.
Atıf/Citation Mergen, Faruk. "Afganistan'da Şiîliğin Tarihi Gelişimi: Kızılbaşlar ve Hazaralar". <i>Turkish Journal of Shiite Studies</i> 7/1 (Haziran 2025): 23-43. doi: 10.48203/siader.1615658	

Abstract

Afghanistan is a Muslim country with ethnic and sectarian diversity, which has at times led to conflicts. Shiites make up about 15% of the population and are divided into two branches: Twelver (Ithnā'asharī) and Ismā'īlī. Ismā'īlīs account for around 2-3%, while the rest are Twelver Shiites. Most Hazaras and Qizilbash are Twelver Shiites, although some groups among them follow Sunni Islam. Throughout history, there have been conflicts between Shiite and Sunni communities, as well as power struggles between the Shiite Hazara and Shiite Qizilbash groups. Some researchers link the history of Shiism in Afghanistan to the Ilkhanid period based on assumptions about the origins of the Hazaras, while others associate it with the Safavid Qizilbash army's conquest of Afghanistan. However, the fact that not all members of these two ethnic groups are Shiite, that Islamic conquests in the region took place much earlier, and that traces of Shiite-related events can be found in earlier periods make both views uncertain. Studies on the history of Shiism have also overlooked the Ismā'īlī sect and other extremist Shiite factions, as well as the rebellions associated with them, leading to inaccurate historical conclusions. Some Afghan Shiite scholars and researchers present different narratives of Shiite history. One reason for this study is to examine these perspectives. Shiite scholars who trace Shiism in Afghanistan back to the time of Prophet Muhammad aim to show that they are among the region's oldest Muslim communities by referring to a period before sectarian divisions emerged. This study attempts to establish connections between past events and ideas in the region. The history of Shiism in Afghanistan has been examined using the time-space and idea-event correlation method from the discipline of Islamic Sectarian History. A chronological approach has been followed, considering the rise and fall of ruling states, and events have been traced up to 1880. Between 1747 and 1880, there were intense struggles between the Shiite Qizilbash and the Hazaras over supporting or opposing the state. The study ends in 1880 because by that time, the centralization of modern Afghanistan, which began in 1747, had been completed, and new social divisions had emerged.

Keywords: History of Islamic Sects, Afghanistan, Shia, Qizilbashes, Hazaras.

Öz

Makalemizin konusu olan *Peşaver Geceleri (Şebhâ-yi Pîşâver)* isimli kitabın yazarı Seyyid Muhammed Musevî, adı Afganistan, etnik ve mezhepsel çeşitliliğe sahip ve bu çeşitliliğin zaman zaman mücadelelere neden olduğu bir İslam ülkesidir. Şiîler ülkenin yaklaşık yüzde 15'ini oluşturmaktadır. Azınlık bir mezhep olan Şiîler, İsnâaşerî ve İsmâîlî mezhepleri olarak ikiye ayrılmaktadır. İsmâîlîler yüzde 2-3 civarındadır ve geri kalanı İsnâaşerîdirler. Hazaralar ve Kızılbaşların çoğunluğu İsnâaşerî olmakla birlikte aralarında Ehl-i Sünnet'e mensup gruplar da bulunmaktadır. Tarihte zaman zaman Şiî ve Sünnî topluluklar arasında çatışmalar yaşanmıştır. Şiî Hazara ve Şiî Kızılbaş

toplulukları arasında da güç temelli mücadeleler olmuştur. Bazı araştırmacılar Hazaraların kökenine dayalı tahminlerde bulunarak Şia tarihini İlhanlı dönemi ile başlatırken, bazıları ise Kızılbaş Safevî ordusunun Afganistan'ı ele geçirdiği tarihle başlatmıştır. Bununla birlikte iki etnik unsurun tamamının ittifakla Şîî olmaması, ülkede İslami fetihlerin çok daha erken dönemlerde organize edilmiş olması ve Afganistan'da Şîî karakterli ilk olayların izlerine çok daha erken dönemlerde rastlanması, Şia tarihine ilişkin her iki görüşü de şüpheli hale getirmektedir. Şia tarihi üzerine yapılan çalışmalarda İsmâiliyye mezhebi ve diğer gulât Şîî fırkalar ile bunlara bağlı olarak ortaya çıkan isyan hareketlerinden bahsedilmemesi de yanlış tarihî tespitlere yol açmıştır. Nitekim Afganistanlı bazı Şii yazar ve araştırmacıların Şîî tarih anlatılarının yukarıdaki görüşlerden farklı olması bu çalışmanın gerekçelerinden biri olmuştur. Yazarları Şîî olan bu çalışmaların Afganistan'da Şia tarihini Hz. Peygamber dönemine kadar geriye götürmelerinin amacı, henüz bir ayrışmanın dahi olmadığı bir dönemi göstererek kendilerinin, bölgenin en eski Müslüman toplulukları olduğunu göstermektir. Araştırmamızda, geçmiş tarihte bu topraklarda meydana gelen olaylar ve fikirler arasında bir bağlantı kurulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Afganistan'da Şiîliğin tarihi, İslam Mezhepleri Tarihi disiplininin bir yöntemi olan zaman-mekân ve fikir-hadise bağlantısı sağlanarak incelenmiştir. Kronolojik bir anlatı takip edilmiştir. Bunda da bölgede hüküm süren devletlerin başlangıç ve bitiş tarihleri dikkate alınmış ve olaylar 1880 yılına kadar getirilmiştir. 1747'den 1880'e kadar olan tarihsel süreçte Şîî Kızılbaşlar ile Hazaralar arasında devletten yana ve devlete karşı olma anlamında kıyasıya mücadeleler yaşanmıştır. Sürecin, 1880 tarihiyle sonlandırılmasının nedeni, 1747'de temelleri atılan modern Afganistan'ın merkezileşmesinin 1880'de tamamlanması ve yeni toplumsal kırılmaların yaşanmaya başlamasıdır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Afganistan, Şia, Kızılbaşlar, Hazaralar.

Giriş

Horasan'da Şiîliğin genel tarihi çeşitli araştırmalara konu olmuş,¹ Afganistan'daki bir azınlık mezhebi olarak Şiîlik hakkında mensupları Hazaralar ve Kızılbaşlar üzerinden bir anlatım benimsenmiştir. Kızılbaşlar, Safevîlerin bölgeye hâkimiyetiyle birlikte varlık göstermeye başlayan ve ekseriyeti Şîî olan etnik bir topluluktur. Ancak -bu çalışmanın bir bölümünde de değinileceği üzere- 1747 senesinde Afganistan'ın temellerinin atılmasıyla merkezîyetçiliğin sağlanmaya başlanması ve Kızılbaşların hükümdarlarla yakınlaşmaları sonucu Sünnîliği benimseyenler olmuştur. Afganistan'da Şiîler denilince akla gelen asıl topluluk ise Hazaralardır. Ekseriyetle Hazaraların yaşadıkları yer merkezi Bamyân olan Hazaracat'tır. Hazaracat'ın Şiîleşmesi hakkında araştırmacılar tarafından farklı dönemlerin dillendirilmektedir.

¹ Ali Avcu, *Horasan-Maveraünnehir'de İsmaililik* (İstanbul: Marmara Akademi, 2018); Habip Demir, *Horasan'da Şiîlik* (Ankara: Otto Yayınları, 2017).

Kimi araştırmacılar Hazaracat'a Şiîliğin İlhanlılar zamanında (1256-1353) girdiğini söylerken² kimileri İlhanlılar ile bir geçişin başlayıp Safevîler ile yaygınlaştığını belirtmekte,³ diğer bazıları ise Şiî Hazaraların tarihini doğrudan Safevîler ile başlatmaktadır.⁴ Son iki görüşe göre Kızılbaşların Afganistan'ı mesken edinişi ile Hazaraların Şiîleşme süreci aynı zamanlarda gerçekleşmiştir. Ancak bu çalışmada ilk üç görüşün aksine Hazaracat'taki Şiîleşmenin çok daha erken bir dönemde gerçekleştiği savı üzerinde durulacak, İlhanlılar ve Safevîler ile bu temayül ve teşeyyu'un giderek etki alanını genişlettiği gösterilecektir.

16. ve 17. asırda Kızılbaşlar Horasan (Afganistan) topraklarına girmeden önce de Hazaraların -en azından çoğunluğunun- Şiî olduğu, bununla beraber Sünnîliğin hâkim olduğu coğrafyada mezhebî azınlık olarak nüfuz alanlarının kısıtlı kaldığı bilinmektedir. Nitekim çalışmada Kızılbaşların devlet yönetimi tecrübesine sahip ve Hazaralara göre daha teşkilatlı bir yapı arz etmeleri sebebiyle Şiî olmalarına rağmen özellikle 1747'den itibaren Afgan hükümdarların yanında durarak Hazaralar ile çatıştıkları görülmüştür. Bu bağlamda aynı mezhebe mensubiyetin her iki etnik topluluğun Sünnîlere karşı birlikte hareket etmesi için etkin bir faktör olduğu söylenemez. Bilakis hâlihazırda da yaşanmakta olan etnik çatışmaların kökeninin geçmişte aranması gerektiği fark edilecektir.

Bu çalışmanın amacı Afganistan'da Şiîliğin yaygın kanaatin aksine çok daha erken tarihlerden itibaren başladığını tespit etmek ve ülkede Şiîliğin tarihi seyrini 1880 yılında iktidara gelen Emir Abdurrahman Han dönemine (1880-1901) kadar getirmektir. Çalışmanın Emir Abdurrahman dönemiyle sınırlandırılmasının sebebi, 1880'den sonra başta Şiî Hazaralar olmak üzere tüm Şiî toplulukların merkezîleşme çabalarına binaen siyasi, sosyal, kültürel ve dinî anlamda kırılmalar yaşamış olmalarıdır. Şiî Hazaraların ve Kızılbaşların mezhebî ve sosyo-politik durumları kronoloji takip edilerek anlatılmaya çalışılacaktır. Tarihi Horasan bölgesi üzerinden mezhep anlatımı yapılmış olsa da Afganistan topraklarını içerecek şekilde şimdiye kadar bir mezhep tarihi anlatılmış değildir. Bu nedenle de bazı araştırmacılar Afganistan'da Şiîlik tarihi söz konusu olduğunda Kızılbaşların ülkeye girişini milad

² Timur Hanof, *Tarih-i Milli Hazara*, çev. Aziz Tuğyan, 1993, 49-50; Hüseyin Abdalî, *Şiîyân-ı Afganistan* (Tahran: Neşr-i Mazrab, 1391), 125; Hüseyin Ali Yezdânî, *Pojeheş-i der Tarih-i Hazarahâ* (İran: Çâbhâne-i Mehtâb, 1368), 47.

³ Humaira Mudaqeq, *Geçmişten Günümüze Afganistan'da Şiîlik* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2002), 33-34.

⁴ Seyyid Asker Mûsevî, *Hazarahâ-yı Afganistan: Tarih, Ferheng, İktisat, Siyaset*, çev. Esedullah Şifâyî (Tahran: İntişârât-ı Müessesese-i Ferheng Höneri Nakş-ı Simurg, 1379), 110.

kabul etmiş veya biraz da erken döneme götürerek İlhanlılar döneminin başlangıç kabul edilebileceğini söylemiştir. Bu çalışmada ise Şîlik tarihinin, Afganistan'ın bugünkü birtakım topraklarını da içerecek şekilde Horasan'da çok daha erken dönemlerde meydana gelen Şîi tandanslı isyanlar ve iltica etmiş Şîi şahsiyetlerle başladığı neticesine ulaşılmıştır. Söz konusu isyanlardan Afganistan'da merkezîleşmeyi sağlayan ve asıl kurucusu da diyebileceğimiz Emir Abdurrahman Han dönemine kadarki Şîlik tarihi Hazaralar ve Kızılbaşların mücadelesi göz önünde bulundurularak anlatılmıştır. Anlatımda fikir-hadise ve zaman-mekân irtibatı göz önünde bulundurulacak, mümkün merteye klasik kaynaklardan ve Afganistan coğrafyasında kaleme alınan güncel literatürden istifade edilerek mukayeseli bir anlatım yöntemi benimsenecektir.

Bu çalışma, Afganistan'daki Şîiliğin tarihini ele alırken literatürde yaygın kabul gören yaklaşımlardan ayrılarak, Şîiliğin bölgedeki varlığının çok daha erken dönemlere dayandığını ileri sürmesi bakımından özgün bir katkı sunmaktadır. Özellikle, Afganistan'daki Şîiliğin tarihini yalnızca Safevîler veya İlhanlılar dönemine dayandıran yaklaşımların ötesine geçerek, Horasan bölgesindeki Şîi eğilimli isyanlar ve iltica eden Şîi şahsiyetler üzerinden daha geniş bir tarihsel perspektif sunmaktadır. Bu yönüyle çalışma, mezhep tarihini sadece siyasi gelişmeler çerçevesinde değil, sosyo-kültürel ve dini boyutlarıyla da ele alarak, Hazaralar ve Kızılbaşların Afganistan'daki konumlarını kronolojik bir bağlam içinde değerlendirmektedir. Klasik kaynaklarla birlikte Afganistan'da kaleme alınan güncel literatürü kullanarak mukayeseli bir yöntem benimsemesi, araştırmaya hem tarihsel derinlik hem de farklı perspektifleri bir araya getirme imkânı sağlamaktadır. Böylece, Afganistan'daki Şîilik çalışmalarına yeni bir bakış açısı kazandırarak, bölgedeki mezhepsel kimliklerin oluşum sürecine dair önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

1. Horasan'da Şîiliğin İzini Sürmek: Ehl-i Beyt'i Savunan İlk İsyanlar ve Şîilik Mefhumu

Müslümanların Horasan'a⁵ yönelik ilk seferleri Hz. Ömer döneminde (634-644) Abdullah b. Büdeyl b. Verkâ (ö. 37/657) komutasında başlamış olsa da Hz. Osman zamanında (644-656) bu seferlerin yoğunlaştığı görülmektedir. Ahnef b. Kays (ö.

⁵ Afganistan'ın temellerinin atıldığı 1747 yılına kadarki anlatımda yaklaşık 15 asır boyunca Türkmenistan ve Afganistan'ın bir kısım topraklarını kapsayan ve İran sınırlarının neredeyse tamamını içine alan geniş coğrafyada yaşanan hadiselerden bahsedilirken kaynaklarda geçtiği "Horasan" ismi kullanılmıştır.

67/688-87) kumandasında 23/644 senesinde ilk mescit Nişabur'da inşa edilmiştir.⁶ Ancak bölgenin İslam'la olan irtibatı sağlam temellere dayanmamıştır. Bu bağlamda Horasan'da sık sık irtidat hadiseleri yaşanmış, Hz. Ali zamanında (651-661) yeğeni Ca'de b. Hübeyre'nin Herat'a vali olarak gönderilmesiyle sükûnet sağlanmış, böylelikle bölgenin Hz. Ali'ye ve Ehl-i Beyt'e olan sevgisi artmıştır.⁷ Hatta Âyetî, Ca'de'nin Gur bölgesine vali tayin edildiğini ve burada Ehl-i Beyt'e karşı oluşturduğu muhabbet ortamının Emevî ve sonraki idarecileri bezdirdiğini söylemiştir.⁸

Hz. Ali sonrası kurulan Emevî idaresinde (661-750) Horasan, iktidardan rahatsız olan Hz. Ali'nin evlatları ve onlara muhabbet besleyenler ile Hâricîlerin sığınağı olmuştur. Bu bağlamda bölgede iktidar karşısı bir dizi isyanlar baş göstermeye başlamıştır. Örneğin Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik (ö. 125/743) tarafından öldürülmesinden sonra hayatta kalan oğlu Yahya b. Zeyd, Horasan halkının Ehl-i Beyt'e duyduğu muhabbeti öğrenince Horasan'a gitmiş ve kısa sürede halkı etrafına toplayarak hurûc etmiştir. Ancak Nasr b. Seyyâr tarafından 125/743 senesinde Cüzcan'da öldürülmüştür. Bunun üzerine o sene bölgede doğan tüm çocuklara kendisine ve babasına karşı beslenen hürmetten dolayı Yahya ve Zeyd isimleri verilmiştir.⁹ Emevîler zamanındaki bir diğer isyan ise Cenâhiyye fırkası tarafından gerçekleşmiştir. Liderliğini Hz. Ali'nin soyundan gelen Abdullah b. Muaviye b. Abdullah b. Cafer b. Ali b. Ebi Talib'in üstlendiği bu isyan 127/744 yılında Kufe'de bastırılmıştır. Sağ kurtulan Abdullah Horasan'a kaçıp güneybatıdaki Kirman'da

⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1977), 178; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer, 2013), 452-453; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, ed. Muhammed Ata - Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995), 4/322-323; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, ed. Muhammed-Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1992), 7/127128; Hüseyin el-Fâzılî, *eş-Şîa fî Afganistân* (Beyrut: Dârü's-Safve, 2006), 60.

⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 324; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/129; Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (el-Mutahhar) Makdisî, *el-Bed-u ve't-Târîh* (Port Said: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.), 5/210.

⁸ Abdülkayyum Âyetî, *Temeddün ve Ferheng Şiiyân-ı Afganistan (ez Safeviye ta Devre-i Muasır)* (Kum: Merkez-i beyne'l-Mileli Terceme ve Neşri'l-Mustafa, 1390), 36.

⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* (Beyrut: Dârü't-Türâs, ts.), 7/189; Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak* (Kahire: Mektebetü İbn Sînâ, 1988), 45; Ebû'l-Feth Tâciüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 183; Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyin b. Alî el-Hüzelî Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zehab* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 3/177; Demir, *Horasan'da Şiîlik*, 72; Resul Caferiyân, *Atlasu's-Şîa -Dirâse fî Cografya ed-Dîniyye li't-Teşeyyu*, çev. Seyf Ali Nâsir el-Kabi (Beyrut: el-Merkezü'l-Akademi li'l-İbhâs, 2015), 166.

iktidara muhalif Zeydî, Hâricî, Zerdüşî, Mazdekî, Hristiyan gibi pek çok insanın katılımıyla 129/747'de tekrar ayaklanmışsa da isyan yine de mağlubiyetle sonuçlanmıştır. Bu isyandan da sağ kurtulan Abdullah b. Muaviye, Abbâsi komutanı Ebu Müslim tarafından 129/747'de öldürülmüştür.¹⁰

Abbâsiler dönemine (750-1258) gelindiğinde ise iktidarın Ehl-i Beyt mensuplarına yönelik menfi ve yer yer zulüm içeren politikası 133/751 yılında bir isyanın çıkmasına sebebiyet vermiştir. Buna göre Şerîk b. Şeyh el-Mehrî komutasında yaklaşık 30.000 kişi hurûc etmiş, ancak ayaklanma başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Şerîk'in etrafına bu kadar çok insanın toplanmasında "Âl-i Muhammed'e kan dökmesi ve haksızca muamelede bulunması için mi biat ettik" sözü kayda değerdir.¹¹ Zira bu sözden bölge halkının Abbasoğulları ile Alioğulları'nı bir gördüklerini, bununla birlikte Abbasoğulları'nın kendilerine zulüm yapmalarının Alioğulları taraftarları olarak bir haksızlığa maruz kaldıklarını göstermektedir. Nerşâhî ise Şerîk'in "Biz Mervânîlerin eziyetinden henüz kurtulduk. Bize Âl-i Abbas'ın eziyeti gerekmez. Bize Peygamberin halifesi olan Peygamber çocuklarını lazımdır" dediğini aktarmıştır.¹² Bu durumda daha en başından itibaren bölgenin Hz. Peygamber'e ve Ehl-i Beyti'ne muhabbet gereği Hz. Ali ve Hz. Fatıma soyundan birini iktidarda görme arzusunda oldukları sonucu çıkmaktadır.

Mûsevî ve Yezdânî, çıkan isyanların ekseriyetle Hz. Ali'nin soyundan gelen isimlerin etrafında şekillenmesinden yola çıkarak söz konusu hurûc hareketlerini ilk Şiîlik faaliyetleri olarak değerlendirmişler, hatta Yezdânî bu durumu çok daha gerilere Hz. Ali zamanına kadar götürerek Şiîliğin bölgeye h. 36/656 senesinden itibaren

¹⁰ Abdülaziz ed-Dûrî (ed.), *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye* (Beyrut: Dârü't-Talîa, 1971), 251; Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 7/405; Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî İbn Asâkir, *Târihu Medineti Dımaşk*, ed. Muhibbuddin Ebu Sair Ömer el-Amrevî (Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1995), 33/213; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/286-287; Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn (İlk Dönem İslam Mezhepleri)*, çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 46-49; Hasan Onat, *Emeviler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği* (İstanbul: Endülüs, 2019), 126-130; İbrahim Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri (İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 352-362; Demir, *Horasan'da Şiîlik*, 65-66.

¹¹ Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Teâ'kibü'l-Himem*, ed. Ebu'l-Kasım İmâmî (Tahran: Sürüş Yayınları, 2000), 3/3/343; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-Arabî, 1997), 5/39; Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zaman fi Tevârihi'l-A'yân*, ed. Muhammed Berekât vd. (Dımaşk: Dârü'l-Kütübü'l-Âlemiyye, 2013), 12/18; Abdülmecid Nâsirî Dâvudî, *Teşeyyu' der Horasan: Ahd-i Tîmuryân* (Meşhed: Âsitân Kuds-i Razvâ, 1378), 62-63.

¹² Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Zekeriyâ b. el-Hattâb b. Şureyh Nerşâhî, *Târih-i Buhârâ*, çev. Erkan Göksu (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 94.

girdiğini belirtmektedir.¹³ Fakat her iki araştırmacının vardıkları bu kanı doğru değildir. Zira Ali evladı ekseninde çıkan bu isyanlara hem toplumun farklı kesiminden iktidar muhalifi insanlar iştirak etmiş hem de Ehl-i Beyt sevgisi ağır basmıştır. Ayrıca bu dönemde mezhebî anlamda bir şîlik henüz teşekkül etmemiştir. Nitekim gaybet, beda gibi ilk şîî fikirler hicri birinci asrın üçüncü çeyreğinden itibaren temayüz ettiği gibi on iki imam inancı ise hicri üçüncü asrın üçüncü çeyreğinden itibaren temayüz etmeye başlamıştır. O hâlde bu isyanları Ali evladına/Ehl-i Beyt'e muhabbet çerçevesinde değerlendirmek doğru olacaktır.

2. Emirlikler Döneminde Horasan'da Şîlik

Tâhirîler zamanında (821-873) Sâhibu't-Talekân (Talekân'ın Emiri) lakaplı Muhammed b. el-Kâsım b. Ali b. Ömer b. Hüseyin b. Ali liderliğinde Horasan'da gerçekleşen isyan da yukarıdaki açıklamalarımız destekler niteliktedir. Muhammed b. el-Kâsım bu isyanı örgütlerken “er-Rızâ min Âl-i Muhammed ([sadece] Muhammed ailesine razı olun/biat edin)” sloganıyla insanları etrafında örgütlemiş, ilk başta küçük bir muhalefet hareketiyken hükûmetten memnun olmayan muhaliflerin de kendisine katılmaları ve isyana teşvik etmeleriyle isyan 219/834'te başlamıştır. Abdullah b. Tahir (ö. 230/844) kumandasındaki ordunun müdahalesiyle ayaklanma kolayca bastırılmış ve Muhammed b. el-Kâsım yakalanarak Bağdat'a gönderilmiştir. Ardından halife Mu'tasım (ö. 227/842) tarafından öldürülmüştür.¹⁴ Yezdânî ve Muhakkik de bu minvalde bir anlatımda bulunduktan sonra, bu dönemlerde ekseriyeti Budist olan Kâbil'de var olan Müslümanların genelini Şîîler oluşturmuştur, demişlerdir.¹⁵

Sâmânîler döneminde (819-1005) ise şîilik içerisinde teşekkülü daha erken gerçekleşen İsmâîlîliğin Horasan'da yayılmak için ciddi çabalar gösterdiği ve kısmen de başarılı olduğu görülmektedir. Örneğin Sâmânî Emiri II. Ahmed b. İsmâil zamanında (907-914) İsmâîlî dâî Sistan komutanlığı yapmış, II. Ahmed'in oğlu II. Nasr iktidarında ise (914-943) Horasan'ın baş dâîsi olarak görev yapmıştır. Hüseyin el-Mervezî'nin ölümünden sonra baş dâîliğe geçen Muhammed b. Ahmed en-Nesefî başta II. Nasr

¹³ Mûsevî, *Hazarahâ-yı Afganistan*, 111; Yezdânî, *Pojehes-i der Tarih-i Hazarahâ*, 45; Âyetî, *Temeddün ve Ferheng Şiiyân-ı Afganistan*, 36.

¹⁴ Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 9/7-8; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 3/4/176-177; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 11/41-42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/8; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn (İlk Dönem İslam Mezhepleri)*, 140-141; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 27.

¹⁵ Yezdânî, *Pojehes-i der Tarih-i Hazarahâ*, 42; Hâc Muhammed Ekber Muhakkik, “Nakş-ı Şiiyân der se dehe Gozeşte Afganistan”, *Pojuheşgah-ı Ulumu İnsânî ve Mutele'âtı Ferhengi, Meşhed*, (1385), 55.

olmak üzere birçok saray erkanını İsmâiliyye fırkasına katmıştır. Ancak bu durum II. Nasr'ın oğlu I. Nuh (943-954) ile son bulmuştur.¹⁶

Gazneliler'de (963-1186) ise Şîlik karşıtı politikalar daha sıkı tutulmuştur. Öyle ki Karmatîlik ithamı bile kovuşturma için neredeyse yeterli bir sebep olarak görülmüş, Sultan Mesud'a (ö. 432/1041) başta Karmatîler olmak üzere Şîîlerle mücadelesinden dolayı dönemin Abbâsî halifesi tarafından bizzat "el-Muntakim min a'dâillah (Allah'ın düşmanlarından intikam alıcı)" unvanı verilmiştir.¹⁷

Büyük Selçuklular (1040-1157) zamanına gelindiğinde ise Büveyhîlerin (932-1062) ve Fâtımîlerin (909-1171) İslam topraklarının ekseriyetini yönetimi altına almaları Şî-Sünnî mücadelesinin daha sert yaşanmasına neden olmuştur. Bu bağlamda İsmâîlî baş dâîsi Nâsır-ı Hüsrev'in memleketi Belh'te yoğun İsmâîlî propagandası Sultan Melikşah tarafından takibe alınmış, Sünni ulema tarafından mühlidlikle suçlanmıştır. Bu yüzden evi dahi yakılan Nâsır-ı Hüsrev Bedahşan'a kaçmış, 481/1088 yılında ölünceye kadar burada yaşamıştır. Türbesi bugün Afganistan'ın Bedahşan bölgesinin Yemğan kentindedir.¹⁸ Yine bu dönemde Nizâmülmülk tarafından Ehl-i Sünnet'i güçlendirmek ve Fatımîlik tehlikesine karşı koyabilmek adına Nizâmîye medreseleri kurulmuştur.¹⁹

Horasan topraklarında kurulan bir diğer devlet de Gurlulardır (1000-1215). Afganistan'ın Hazaracat bölgesinin güneyini içine alan ve Toharistân, Cüzcan ve Herîrûd'u da kapsayan Gurlu Devleti emirleri de özelde Karmatîler olmak üzere Şîîlerle mücadele etmiştir.²⁰ Bölgenin Ehl-i Beyt'e muhabbeti çok eskiye dayanmaktadır. Şöyle ki Gûrîlerin atası Şenseb, Hz. Ali zamanında yaşamış olup kendi isteğiyle İslam'ı

¹⁶ Farhad Daftary, *İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 186-189; Dâvudî, *Teşeyyu' der Horasan: Ahd-i Tîmuryân*, 81-82; Avcu, *Horasan-Maveraünnehir'de İsmaililik*, 90, 157.

¹⁷ Hamîdüddîn Muhammed Mîrhând b. Burhâniddîn Hâvendşâh b. Kemâlidîn Mahmûd Herevî Mirhand, *Ravzâtü's-Safâ*, çev. Erkan Göksu (İstanbul: Kronik Yayınları, 2017), 124-125; Muhammed Hasen Abdülkerim el-İbâdî, *Horasan fi'l-Asri'l-Gaznevî*, ed. Numan Cebran (Amman: Ürbedü'l-Ürdün, 1997), 267; Mir Gulam Muhammed Çubar, *Afganistan Der Mesîri Tarih* (Kabil: İnkılâb ba Hemkârî Cumhûrî, 1989), 1/108; Yezdânî, *Pojehes-i der Tarih-i Hazarahâ*, 44; Dâvudî, *Teşeyyu' der Horasan: Ahd-i Tîmuryân*, 78.

¹⁸ Mehmed Şerefeddin, "Nâsır-ı Hüsrev", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 5-6 (1927), 1-21; W. Ivanow, *Nasir-i Khusraw and Ismailism* (Bombay, 1948); A.E. Bertel's, *Nâsır-ı Hüsrev ve İsmâ'iliyyân*, çev. Yahya Aryanpûr (Tahran, 1967); Nihat Azamat, "Nâsır-ı Hüsrev", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/395; Nâsır Hüsrev, *Sefernâme*, çev. A. Naci Tokmak (İstanbul: Demavend Yayınları, 2020), 12-13; Dâvudî, *Teşeyyu' der Horasan: Ahd-i Tîmuryân*, 95.

¹⁹ Adem Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa* (İstanbul: İstanbul, Doktora, 2010), 54; Daftary, *İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri*, 237.

²⁰ İqtidar Husain Siddiqui, "Gurlular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/207.

benimsemiş ve kendi bölgesine emir olarak gönderilmiştir.²¹ Bölgede yer yer Ali evladı ve taraftarlarının isyanı olmuşsa da Sünni hâkimiyet devlet yıkılana kadar süregelmiştir. Nâsır-ı Dâvudî benzer bir görüşü dile getirdikten sonra ek olarak “İran platosundaki Şîîliğin ilk çıkış noktası bu olaydır” demiştir.²²

Müslümanların Horasan’a düzenledikleri ilk fetih hareketlerinden Gurlu Devleti’nin son bulduğu m. 1215 yılına kadarki süreçte bölgede Ali evladının etrafında oluşan isyanlar, takriben hicri ikinci asrın ortasından itibaren Şîîlik bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu bağlamda hicri ilk iki asrın neredeyse ortasına kadarki isyanlar bölgede Ehl-i Beyt’e karşı beslenen muhabbetin zamanla teşeyyu’u evrildiğini ve bu dönemden sonra Şîî ayaklanmaların ve mezhebî duyguların harekete geçtiğini söylemek mümkündür. Ayrıca bölgede İsmâîlî-Karmatîlerin daha etkin olmaları bu tarihten itibaren yani İlhanlıların bölgeye nüfuzuyla birlikte İsnâaşerî-Sünnî mücadelesine yerini bırakmıştır. Dolayısıyla bölgede bir mezhep olarak Şîîliğin İlhanlı ve Safevilerden de öncesinde yani hicri ikinci asırda var olduğu belirgin kazanmaktadır.

İlhanlı Devleti’nin (1256-1353) kurulmasıyla İsnâaşerî Şîîlik ilmî ve içtimai hayatta çok daha görünürlük kazanmış, özellikle de İlhanlı hükümdarlarının Ehl-i Beyt’e besledikleri muhabbet ile bazısının Şîîliği benimsemesi siyaseten de kendilerini güçlendirmiştir. Örneğin Hâce Nasîrüddin Tûsî’nin (ö. 663/1265) Hülâgu (ö. 663/1265) üzerindeki tesiri Şîîlerin devlet nezdinde himaye edilmesini sağlamıştır.²³ Yine Olcaytu Han’ın (ö. 716/1316) Allâme Hillî’nin (ö. 726/1325) tavassutuyla Şîîliği kabul etmesi, Şîîlerin altın çağına ulaştığı bir dönem olmuştur.²⁴ Şîîliğin İlhanlılar dönemi kaydettiği gelişmelere binaen yazar Timur Hanof, Afganistan’daki Şîîlikle alakalı şunları söylemektedir:

Gazan Han’ın ölümünden sonra oğlu Ebu Said, babasının Şîî mezhebinin gelişmesine yol açan politikalarının ve faaliyetlerinin takipçisi olmuştur. Şu anki

²¹ Minhâcu’s-Sirâc Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, çev. ‘Afâf es-Seyyid Zeydân (Kahire: el-Merkezü’l-Kavmî li’t-Terceme, 2013), 1/479; el-Fâzılî, *eş-Şîa fî Afganistân*, 72; Âyetî, *Temeddün ve Ferheng Şiiyân-ı Afganistan*, 35.

²² Dâvudî, *Teşeyyu’ der Horasan: Ahd-i Timuryân*, 47 ve 101; Muhakkik, “Nakş-ı Şiiyân der se dehe Gozeşte Afganistan”, 56.

²³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Târihu’l-İslâm* (Beyrut: Dârü’l-Ğarbi’l-İslâmî, 2003), 15/252; Abdalî, *Şiiyân-ı Afganistan*, 24; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 265-266; Agil Şirinov, “Tûsî, Nasîrüddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/438; Yezdânî, *Pojehes-i der Tarih-i Hazarahâ*, 77-78.

²⁴ Heyet, *Teşeyyu’ der Afganistan* (Tahran: Müessesese Mütalaât EndişeSazan Nur, 1394), 68-69; Spuler, *İran Moğolları*, 118.

Afganistan toprakları, Gazan Han'ın ve Ebu Said'in tam egemenliği altındaydı. Onlar Moğolların tabiileri olup Hülagu'nun tabiilerinden kabul edilmelidirler. Bize göre Hazaraların atalarının İslam dinine geçmeleri ve Şii mezhebini benimsemeleri bu dönemde olmuştur.²⁵

Bahtiyârî de Hanof'tan nakilde bulunduğumuz görüşü zikreder ve ardından Hanof'un bu argümanının hiçbir mesnede dayanmadığını, kendilerini Moğol menşeli kabul eden Hazaralar tarafından bu söylemin dillendirildiğini, hâlbuki Şiiliği çok daha erken dönemlerde kabul eden Hazaraların diğer Şîi topluluklar gibi bu fırsattan istifade ettiklerini belirtir.²⁶ Yezdânî ise eserinde Şiiliğin Hazaracat'a çok erken yıllarda daha Hz. Ali hayattayken girdiğini söylerken, ilerleyen sayfalarda Hazaracat'a Şiiliğin Sultan Olcaytu zamanında girdiğini ifade ederek kararsız bir tutum sergilemiştir.²⁷

Timurlular döneminde (1370-1507) ise bölgede Şîilik tesirlerinin azaltılmaya çalışıldığı göze çarpmaktadır. Özellikle de dördüncü hükümdar Şahrûh'un (ö. 850/1447) Ehl-i Sünnet mezhebini canlandırmaya çalışması, Şiiliğin ve özellikle de Nurbahşîlik gibi tasavvuf kisvesi altında faaliyetler yürüten siyasi-dinî akımları bir tehdit olarak gördüğü ifade edilmektedir.²⁸ Bir diğer hükümdar Ebu Said Mirza Han (ö. 873/1469) da Şîilikle mücadele etmiştir. Hâce Ubeydullah Ahrâr'ın (ö. 895/1490) yakın müridlerinden olan Ebu Said Mirza Han, seyyidlere ihtiram göstermiş ve Sünnîler ve Şîîlerce kutsal sayılan türbe vb. önemli dinî yerleri tamir ve imar etmiş olsa da Şiiliğe karşı sert bir tutum takınmıştır.²⁹

Şeybânîler'in (1500-1599) hüküm sürdükleri tarih aralığı Şîi Safevî Devleti'nin (1501-1736) kuruluş yıllarına denk gelmektedir. Bu durum Şeybânîlerin batıdaki Şîi bir devlet olan Safevîlerle mücadele etmesine neden olmuş, bir anlamda Şiiliğe karşı Sünniliğin İslam Dünyası'nda doğudaki temsilcisi olarak rol oynamasını sağlamıştır. Devletin kurucusu ve en güçlü hükümdarı Muhammed Şeybek Han 916/1510 senesinde Şah İsmail (ö. 924/1530) tarafından öldürülmüş, böylelikle de bugünkü Afganistan toprakları arasında bulunan Belh, Şibirgan, Garcistan/Hazaracat, Meymene, Faryab ve Herat gibi dönemin Horasan toprakları Safevîlerin eline geçmiştir. Dolayısıyla Kızılbaşların söz konusu Horasan/Afgan topraklarına girişi de gerçekleşmiştir.³⁰

²⁵ Hanof, *Tarih-i Milli Hazara*, 49-50.

²⁶ Muhammed Aziz Bahtiyârî, *Şîiyyân-ı Afganistan* (Kum: Şîa Şinâsî, 1385), 61-62.

²⁷ Yezdânî, *Pojeheş-i der Tarih-i Hazarahâ*, 45-47.

²⁸ Musa Şamil Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet İlişkileri* (İzmir: Ege Üniversitesi, Doktora, 2007), 108-110.

²⁹ Abdülkadir Yuvalı, "Ebû Said Mirza Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/225; Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet İlişkileri*, 146; Dâvudî, *Teşeyyu' der Horasan: Ahd-i Timuryân*, 139-140.

³⁰ Ğubar, *Afganistan Der Mesîri Tarih*, 1/108; V. V. Bartold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge, 2010), 309.

Safevîlerin Doğu Horasan (Batı Afganistan) topraklarını ele geçirmesiyle bölgedeki Şiilik de yeni bir sürece girmiş, hatta Kabil ve Kandahar'a zaman zaman akınlar düzenleyen Kızılbaşların bu tarihten itibaren güney ve doğuda Hotekîler (1709-1738) ve Bâbürlüler (1526-1858) ile sık sık savaşmalarına ve bazen bu toprakların Kızılbaşların/Safevîlerin eline geçmesine neden olmuştur. Örneğin 1545 yılında Şah Tahmasb, Babürlü Hükümdarı Hümayun'un Kandahar'ı ele geçirmek üzere kendisinden yardım etme isteğini bir fırsata çevirerek 12.000 kişilik Kızılbaş ordusunu yardıma göndermiş, ancak Kandahar'ı kendi topraklarına katmıştır.³¹ Hotekîler Devleti'nin kurucusu Mir Veys Han el-Hotekî (ö. 1722) ise Safevîlere karşı amansız bir mücadele vermiş Sünnî bir şahsiyet olup Kandahar'ı 1709'da Safevîlerden geri almıştır. Afganistan'ın Abdalîler ve Gılzâîler olarak iki büyük kabilesinden Gılzâîlere mensup olan Mir Veys, Herat'tan Kandahar'a doğru hareket etmiş olan ve içinde Abdalî kabilesine de mensup bulunan 20.000 kişilik Kızılbaş Safevî ordusunu yenilgiye uğratmıştır.³²

Avşar Devleti (1736-1804) hükümdarı Nadir Şah ise 1728'de Herat'ı, 1738'de de Kandahar'ı tekrar Şii topraklarına katmıştır. Ama onun 1747 senesinde öldürülmesiyle bu topraklarda iktidarı sarsılan Avşarlılar, Ahmed Şah Abdalî'nin (ö. 1773) aynı sene Horasan vilayetini ele geçirmesiyle Avşarlıların bölgedeki hükümranlığı da sona ermiştir.³³

3. Afganistan Devletinin Temellerinin Atılışı Sürecinde Şifler

Nadir Şah'ın 1747'de öldürülmesiyle İran'ın içine düştüğü karışıklıktan faydalanan Ahmed Abdalî, Safevîler zamanında ülkeye yerleşmiş olan ve zamanla Afganlaşan Kızılbaşların desteğiyle Kandahar'da hâkimiyetini ilan etmiştir. Hiç vakit kaybetmeden Kabil'i fetheden ve yedi kez Hindistan'a iki kez de İran'a sefer düzenleyen Ahmed Abdalî'nin bu seferlerinde eğitimli Kızılbaş askerleri de ordusunda yer almıştır. Buhara ve Bedahşan'dan Ganj Nehri'ne, Semnan'dan Pamir'e kadar uzanan topraklarda bir imparatorluk kurmayı başaran Ahmed Abdalî, bu sayede Hazara ve Kızılbaşlar ile Tacik, Özbek ve Afgan Gılzâî kabilelerini de itaat altına almış, bu başarısı sebebiyle de kendisine "dürr-i dürrân (inciler incisi)" unvanı verilmiştir.³⁴ Daha hayattayken

³¹ Micheal H. Fisher, *Bâbürlüler*, çev. M. Fatih Çalışır, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2020), 111.

³² Ğubar, *Afganistan Der Mesîri Tarih*, 1/322.

³³ Ğubar, *Afganistan Der Mesîri Tarih*, 1/340-342, 352-353.

³⁴ Âyetî, *Temeddün ve Ferheng Şiiyân-ı Afganistan*, 54-55; Thomas Barfield, *Afganistan Politik ve Kültürel Bir Tarih*, çev. Burhan Yüksektaş (İstanbul: Vakıfbank Kültür

ordusundaki asker sayısının 120.000 kişiye ulaştığı ve bunların ekseriyetinin Dürrânîler ve Gılzâîler ile Kızılbaşlardan müteşekkil olduğu belirtilmektedir.³⁵

Şiî Kızılbaşların yeni kurulan imparatorlukta kendilerine bir pozisyon edinmelerinin yanında bu durumdan rahatsız olan ve Abdalî'nin temellerini atmış bulunduğu Afganistan Devleti'nin varlığını kabul etmeyenler de vardır. Örneğin *Teşeyyu' der Afganistan* adlı eserde şöyle denilmektedir:

“Ahmed Şah'ın başa geçmesiyle Şîilere karşı aralıksız olarak baskı, takibat, arazilerinin istimlak edilmesi ve merkezle bağlantılarının koparılması”³⁶ gibi uygulamalar başlamıştır.

Aynı müellife göre Şîilere zulüm Mir Veys Han el-Hotekî ile tekfir fetvası Hicaz âlimlerinden alınarak başlamış, Ahmed Şah ile fiilî bir şekle bürünmüştür. Bu muamelelere karşı ilk sesini yükselten, ülkenin batısındaki Hazara ve Aymak toplulukları olmuştur. Derviş Ali Han ile başlayan protesto, Derviş Ali'nin 1806 yılında Timur Şah tarafından yakalanıp idam edilmesiyle sonuçlanmıştır. Daha önceki verilen bilgilerde olduğu gibi Timur Şah ile söylenen bu bilginin aksi anlatımı da bulunmaktadır. Mesela Faruk Ensârî, Timur Şah'ın, babası Ahmed Şah gibi Kızılbaş ve Hazara askerlerine güvendiğini ve onları etrafında asker olarak kenetlediğini, hatta Ahmed Şah'ın amcası olduğunu iddia eden Abdulhalik Dürrânî Kandahârî adlı kişinin 60.000 askerle Kabil'e yürümesine karşılık Kızılbaş ve Hazara askerlerle mukavemet gösterdiğini, dahası babasına kıyasla Fars dilini daha iyi konuştuğunu ve Şii olanlara daha fazla güvenip onların mezhebî özgürlüklerini garanti altına aldığını belirtmiştir.³⁷ Bir başka örnek de Daykundî Hazaralarından Şiî İnâyetullah'ın etrafına topladığı birçok insanla birlikte ayaklanması, ancak 1798'de Ahmed Şah tarafından bu isyanın bastırılması olmuştur.³⁸ Fakat bu dönemde Afganistan tahtında Ahmed Şah'ın oğlu Zaman Şah'ın olduğu görülmektedir. Zaman Şah döneminde (1793-1800) ise 12.000 Kızılbaş ve Hazara'nın kralın ordusunda paralı asker olarak çalıştığı bilgileri de bulunmaktadır.³⁹ Bu durumda çıkan ayaklanmaları ve sonucunda yaşanan hadiseleri

Yayınları, 2021), 142-148; Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler* (İstanbul: Kitabevi, 1997), 34-35; Mehmet Saray, “Ahmed Şah Dürrânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/133-134; Ahmed Ali Muhibbî, *Kızılbaş ve Hazara der Lâbelâ-yi Târih-i Afganistan* (Almanya, 2011), 251-258.

³⁵ Barfield, *Afganistan Politik ve Kültürel Bir Tarih*, 151.

³⁶ Heyet, *Teşeyyu' der Afganistan*, 77.

³⁷ Faruk Ensârî, “Âşinâyî ba Târihî Şîa der Afganistân”, *Âşinâyî ba Müselmânân-ı Cihân-ı İslâm; Şiiyân-ı Afgânistân*, ed. Tâhire Zâri' Zuvârdehîş (Tahran: Müessesese Mutalaâtı Endîşe Sazan Nur, 1930), 74-75.

³⁸ Kurbanali Muhakkık Uruzgânî, *Berresî Rîşehâ-yî Târih-i Teşeyyu' der Afganistan* (Kum: Âşiyâne-i Mehr, 1390), 199-200; Çulam Yahya Hüseyinî, “Teşeyyu' der Afganistan”, *Pojehşnâme Hikmet ve Felsefe İslâmî 8-9* (1383), 256.

³⁹ Neslihan Durak, *Hazaralar* (İstanbul: Selenge, 2021), 54.

salt Şîî-Sünnî mücadelesi olarak okumak yanlış olacaktır. Zira Kızılbaşların ve Hazaraların ekseriyetinin Şîî olması ve kralın ordusunda yer almaları, durumun siyasi ve etnik yönünün bulunduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Örneğin Ğubar, Ahmed Şah'ın ülkedeki nizam ve istikrarı sağladıktan sonra din, dil, ırk ve mezhep politikasını en aza indirmeye çalıştığını, bu bağlamda Hazara Derviş Ali'yi Herat'a, Abbas Kali Han'ı Nişabur'a vali tayin etmiş, Kızılbaş Mirza Ali Rıza Han'ı ise Yargıtay/Yüce Divan'ın başına getirmiştir, demektedir.⁴⁰

Etnik mücadeleyi gösterecek bir başka husus ise her ikisi de Şîî olmasına rağmen Kızılbaşlar ile Hazaraların siyasi erk ile olan yakınlık ve mücadelelerinde karşı karşıya gelişleridir. Bu bağlamda Uruzgânî, 1819 yılında başa geçen Dost Muhammed'in, kendisine karşı gelebilecek ve halkı örgütleyebilecek temsilciler olan Kabil Şîîlerini -ki onlar Kızılbaşlardır- ayartarak kendi tarafına çektiğini ve Hazara Şîîlerini bastırmak için kullandığını belirtmektedir.⁴¹ Timur Hanof ise Dost Muhammed'in Hazaraları normal şartlarda kendisine bir tehdit olarak görmediğini ancak merkezîleşme ve istikrar adına onların bu asi tavrının tehdit hâline geldiğini belirtmekte ve bunu Mir Yezdan Bahş (ö. 1832) olayıyla açıklığa kavuşturmaya çalışmaktadır. Mir Yezdan Bahş, yaşadığı dönemde Dayzengi, Şeyh Ali ve Bamyân'daki Hazara mirlerinin saygısını kazanmış, Behsud'u ve yakın bölgeleri kendine tabi kılmış bir Hazaradır. Öyle ki Mir Yezdan, daha önceden Kabil'den bölgeye gelerek yerleşen Kızılbaşları hükûmet tarafında oldukları için kendisine itaate çağırılmış, eğer kabul etmezlerse sahip oldukları mülklerden onları çıkarmak ve bölgeye sokmamak üzere tehdit etmiştir.⁴² Bamyân'a kadar hâkimiyetini genişleten hatta Taciklere nüfuz ederek onların da bir kısmının desteğini arkasına alan Mir Yezdan Bahş, Behsud'dan hükûmetin iki askerî birliğini çıkartmıştır. Bunun üzerine Dost Muhammed, bölgedeki bir diğer Hazara emiri olan Hâcehân-ı Kâker ile Bamyân'ın idaresini kendisine teslim etme karşılığında Mir Yezdan Bahş'ı ortadan kaldırması için anlaşmıştır. Bunun üzerine Kâker bir şekilde Mir Yezdan'ı Bamyân'a getirtmiş, onu ve tabilerini hain ve suçlu ilan ederek 1832 senesinde öldürtmüştür.⁴³ Görüldüğü üzere Şîî Hazaraların merkezî idareye karşı baş kaldırmaları Şîî Kızılbaşlarla da karşı karşıya gelmelerine neden olmuş dolayısıyla Kızılbaşlar ilerleyen süreçte de iktidarla yakınlaşmalarını giderek arttırmışken,

⁴⁰ Ğubar, *Afganistan Der Mesîri Tarih*, 1/359.

⁴¹ Uruzgânî, *Berresî Rîşehâ-yî Târih-i Teşeyyu' der Afganistan*, 201-202.

⁴² Hüseyin Nâyil, *Yâddâsthâ-yî Derbâre-i Serzemîn ve Ricâl-i Hazaracât* (İran: Pasdâr-ı İslâm, 1379), 329-336; Hanof, *Tarih-i Milli Hazara*, 150-152.

⁴³ Hanof, *Tarih-i Milli Hazara*, 153-155; Jonathan L. Lee, *Afghanistan A History From 1260 to the Present* (London: Reaktion Books, 2018), 203; Ensârî, "Âşînâyî ba Târihî Şîa der Afganistân", 83-84.

Hazaralar hem Peştun yönetimle hem de Kızılbaşlarla aralarına derin bir uçurum oluşturmuşlardır. Bununla birlikte Hazaraların merkezi olan Hazaracat'ın/Garcistan'ın XIX. asrın sonuna kadar yani Emir Abdurrahman dönemine kadar bağımsız olduğu bir gerçektir. Şu hâlde Afgan/Peştun yöneticilerin de Afganistan'ın tam ortasında merkezi Bamyan olan bir mıntıkeyi kendi hâline bırakmak istemeyecekleri ve bu nedenle de Şîî Hazalara zaman zaman çeşitli baskı uygulayabilecekleri hatırdan çıkartılmamalıdır.

1863-1866 ile 1868-1879 yıllarında iki defa tahta oturan Emir Şîr Ali Han dönemi ise Hazaralar açısından nispeten yumuşak ve rahat bir ortamın olduğu yıllardır. Şîr Ali'nin kardeşleriyle olan taht mücadelesi kendisini meşgul etmiş, hatta onun yumuşak politikası 1868'de kardeşleriyle tuttuğu 'taht kavgasında Hazaraların tamamının kendisinin yanında yer almalarını sağlamıştır.⁴⁴ Hatta bu dönemde bazı Şîî Hazara mirlerine "serdar (komutan)" lakabı verilmiştir. Dahası Şîr Ali, Hazaralardan kendisini koruyacak bir özel güvenlik birimi oluşturmuştur.⁴⁵ Ancak bu dönemde de Kızılbaşlar hem askerî hem de içtimai mevkilerde yerlerini korumayı başarmışlar ve mevki sahibi olan Hazaraların nüfuzlarının çok kısıtlı olmasında önlerindeki en önemli engel olmuşlardır. Şîr Ali'nin ölümüyle oğlu Yakup Han'ın idari zayıflığından faydalanan Dost Muhammed'in torunu Abdurrahman Han'ın 1880'de iktidarı devralmasıyla Şiiler için yeni süreç de başlamıştır.

Sonuç

Afganistan'a ilk İslam fetihlerinin düzenlendiği Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanlarından itibaren İslam'ın kısmi de olsa bölgeye yerleşmeye başladığı, Emevîler döneminde birtakım isyanlar baş göstermiş olsa da yaygınlaştığı görülmiştir. Horasan'ın Ehl-i Beyt'e mensup kimseler başta olmak üzere iktidar muhalifleri için bir sığınak hâline gelmesi, bölgede Hz. Peygamber ve Hz. Ali nesline karşı beslenen muhabbetin de fazla olmasını sağlamıştır. Abbâsîler zamanında artan bu sevgi muhabbetten teşeyyu'a dönüşmüştür. Bu bağlamda Afganistan topraklarının da dâhil olduğu Horasan bölgesine iltica edenlerin iltica sebepleri, bu mültecilerin dinî-mezhebî kimlikleri, çıkarmış oldukları veya dâhil oldukları isyanların hangi saik(ler)le gerçekleştiği incelenmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak Şiîliğin Hazaracat'a ve

⁴⁴ Abdullah Mohammadi, "Tarihten Günümüze Hazaralar (Tarih, Dil, Folklor ve Etnografya)", (2015), 31.

⁴⁵ Muhammed Hüseyin Feyyâz, *Âsib Şinâsî Revâbit-ı Şîyân-ı Afğânistân* (İran: Merkez-i Beynel Mîlî Tercüme ve Neşri'l-Mustafa, 1395), 310; Hüseyin Pulâdî, *Hazarahâ*, çev. Ali Âlimi Kirmânî (Tahran: Muhammed İbrahim Şeriatî, ts.), 298; Hanof, *Tarih-i Milli Hazara*, 166-171.

Afganistan'ın diğer bölgelerine girişinin hicri ikinci asrın başlarına tarihlenebileceği görülmüştür. Zira Ehl-i Beyt söylemi etrafında kenetlenen kimseler, çıkardıkları isyanlarla zamanla Şiîlik hanesinde değerlendirilebilecek olayların da temellerini atmışlardır. Hassaten İmam Yahya b. Zeyd'in günümüz Afganistan topraklarının sınırları içerisinde yer alan Cüzcan'da öldürülmesi Şiîliğe temayülü gittikçe arttırmıştır. Bu temayülle birlikte bölgede kök salan Şiîlik, varlığını günümüze kadar korumuş olsa da azınlık mezhep olarak kalmayı sürdürmüştür.

Azınlıkta olmaları her zaman baskı altında bulundukları anlamına da gelmemektedir. Nitekim İlhanlılar döneminde özellikle de Olcaytu Han'ın İsnâaşerî Şiîlik mezhebini benimsemesi ve bir takım Şiî ritüeller ihdas etmesiyle Herat ve Hazaracat gibi bölgelerde Şiîlik daha da yaygınlaşmıştır. Safeviler ile bu yaygınlaşma hız kazanmıştır. Zira Safevîlerin bir devlet politikası olarak Şiîliği benimsemesi, hâkim olduğu Herat gibi Batı Afganistan topraklarında da Şiîlerin daha rahat yaşamalarının önünü açmış ve kısmî rahatlık kazanmışlardır. Safevîler döneminde Afganistan toprakları için bir başka gelişme de bugüne kadar varlığını sürdüren ve etnik ve dinî kimliklerinin beraberce anıldığı Şiî topluluklardan biri olan Kızılbaşların ülkeye girmiş olmasıdır. Safevîlerin başta Herat, Kandahar, Faryab olmak üzere ülkenin bir kısım şehirlerini Şiî Kızılbaş askerlerle ele geçirmesi ve bu askerlerin daha sonraları buralarda meskûn hale gelmeleri, böylece ülke tarihi için yeni bir Şiî topluluğun daha oluşmasını sağlamıştır.

Sünnî Hanefî bir hanedanlık olan Hotekîler'in 1722 yılında Kandahar'ı Safevîlerin elinden almasıyla Şiî-Sünnî mücadelesi, bu tarihten itibaren ülkenin bir kaderi haline gelmiştir. Ancak bu mücadelede ilk başta mezhep mücadelesi şeklinde gözüксе de Afganistan Devleti'nin temellerinin atıldığı 1747 yılından itibaren etnik grupların mücadelesine dönüşmüştür. Kızılbaş Şiîler, Sünnî Peştun Abdalî kabilesinin lideri olan Ahmed Han'ın yanında yer alarak bağımsızlaşmada rol oynamış, bu tarihten itibaren Sünnîlerin devlet işlerinde yakın müttefiki olmuşlardır. Peştunların idaresi altına girmek istemeyen Hazaralar hem o tarihte hem de bugün ülkenin kahir ekseriyeti Şiîlerini oluşturmakta, yaşanan Peştun-Hazara mücadelesi aynı zamanda Şiî-Sünnî mücadelesi olarak okunmaya el vermektedir. Bu mücadelede Kızılbaşlar, Safevîlerden kalma askerî ve idarî tecrübeleriyle Peştunların yanında yer alarak Şiî Hazaralara karşı çatışmalarda mezhebdaşlarına karşı konumlanmışlar ve Sünnî Peştun iktidarının kalıcılışmasını sağlamışlardır. Bu durum Şiî Kızılbaşlar ile Hazaralar arasındaki farkı ortaya koyarken aynı zamanda Kızılbaşların ülkede siyasi, içtimai ve askerî olarak ayrı bir sınıfı oluşturmalarına neden olmuştur. Sonuç olarak Afganistan'ın bir devlet olarak temellerinin atılmaya çalışıldığı yıllarda Safevîlerin bakiyesi olan Şiî Kızılbaşlar önce

bir tehdit, sonra en yakın müttefik olarak Sünnî Peştun iktidarının yanın yer almış, Şiî Hazaralarla mücadelede, mücadelenin salt mezhep kavgasından öte etnik çatışma olarak okunmasına ve Hazaraların boyun eğdirilmesine olanak tanımıştır.

Kaynakça

- Abdalî, Hüseyin. *Şîyân-ı Afganistan*. Tahran: Neşr-i Mazrab, 1391.
- Abdülaziz ed-Dûrî (ed.). *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*. Beyrut: Dârü't-Talîa, 1971.
- Arikan, Adem. *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*. İstanbul: İstanbul, Doktora, 2010.
- Avcu, Ali. *Horasan-Maveraünnehir'de İsmaililik*. İstanbul: Marmara Akademi, 2018.
- Âyetî, Abdülkayyum. *Temeddün ve Ferheng Şîiyân-ı Afganistan (ez Safeviye ta Devre-i Muasır)*. Kum: Merkez-i beyne'l-Mileli Terceme ve Neşri'l-Mustafa, 1390.
- Azamat, Nihat. "Nâsır-ı Hüsrev". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/395-397. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark beyne'l-Fırak*. Kahire: Mektebetü İbn Sînâ, 1988.
- Bahtiyârî, Muhammed Aziz. *Şîiyân-ı Afganistan*. Kum: Şîa Şînâsî, 1385.
- Barfield, Thomas. *Afganistan Politik ve Kültürel Bir Tarih*. çev. Burhan Yüksektaş. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2021.
- Bartold, V. V. *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge, 2010.
- Belâzürî. *Fütûhu'l-Büldân*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer, 2013.
- Bertel's, A.E. *Nâsır-ı Hüsrev ve İsmâ'îliyyân*. çev. Yahya Aryanpûr. Tahran, 1967.
- Caferiyân, Resul. *Atlasu's-Şîa -Dirâse fî Cografya ed-Dîniyye li't-Teşeyyu*. çev. Seyf Ali Nâsir el-Kabi. Beyrut: el-Merkezü'l-Akademi li'l-İbhâs, 2015.
- Cüzcânî, Minhâcu's-Sirâc. *Tabakât-ı Nâsirî*. çev. 'Afâf es-Seyyid Zeydân. 2 Cilt. Kahire: el-Merkezü'l-Kavmî li't-Terceme, 2013.
- Daftary, Farhad. *İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri*. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Dâvudî, Abdülmecid Nâsirî. *Teşeyyu' der Horasan: Ahd-i Tîmuryân*. Meşhed: Âsitân Kuds-i Razvâ, 1378.
- Demir, Habip. *Horasan'da Şîilik*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Durak, Neslihan. *Hazaralar*. İstanbul: Selenge, 2021.
- Ensârî, Faruk. "Âşînâyî ba Târîhî Şîa der Afganistân". *Âşînâyî ba Müselmânân-ı Cihân-ı İslâm; Şîiyân-ı Afgânistân*. ed. Tâhire Zârî' Zuvârdehîş. 13-109. Tahran: Müessese Mutalaâtı Endîşe Sazan Nur, 1930.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn (İlk Dönem İslam Mezhepleri)*. çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Fâzılî, Hüseyin el-. *eş-Şîa fî Afganistân*. Beyrut: Dârü's-Safve, 2006.

Feyyâz, Muhammed Hüseyin. *ÂsibŞinâsî Revâbit-ı Şîyân-ı Afğânistân*. İran: Merkez-i Beynel Mîlêl Tercüme ve Neşri'l-Mustafa, 1395.

Fisher, Micheal H. *Bâbürlüler*. çev. M. Fatih Çalışır. İstanbul: Kronik Yayınları, 2020.

Ğubar, Mir Ğulam Muhammed. *Afghanistan Der Mesîri Tarih*. 2 Cilt. Kabil: İnkılâb ba Hemkârî Cumhûrî, 1989.

Hanof, Timur. *Tarih-i Milli Hazara*. çev. Aziz Tuğyan, 1993.

Hayyât, Halîfe b. *Târîh*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1977.

Heyet. *Teşeyyu' der Afganistan*. Tahran: Müessese Mütalaât EndişeSazan Nur, 1394.

Hüseynî, Ğulam Yahya. "Teşeyyu' der Afganistan". *Pojeheşnâme Hikmet ve Felsefe İslâmî* 8-9 (1383), 249-282.

Hüsrev, Nâsir. *Sefernâme*. çev. A. Naci Tokmak. İstanbul: Demavend Yayınları, 2020.

Ivanow, W. *Nasir-i Khusraw and Ismailism*. Bombay, 1948.

İbâdî, Muhammed Hasen Abdülkerim el-. *Horasan fi'l-Asri'l-Gaznevî*. ed. Numan Cebran. Amman: Ürbedü'l-Ürdün, 1997.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Târihu Medineti Dımaşk*. ed. Muhibbuddin Ebu Sair Ömer el-Amrevî. 80 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995.

İbn Kesir. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. ed. Muhammed-Mustafa Abdülkadir Ata. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1992.

İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin. *Tecâribü'l-Ümem ve Teâ'kibü'l-Himem*. ed. Ebu'l-Kasım İmâmî. Tahran: Suruş Yayınları, 2000.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. ed. Muhammed Ata - Mustafa Abdülkadir Ata. 18 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Târîh*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1997.

Lee, Jonathan L. *Afghanistan A History From 1260 to the Present*. London: Reaktion Books, 2018.

Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (el-Mutahhar). *el-Bed-u ve't-Târîh*. 6 Cilt. Port Said: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.

Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyin b. Alî el-Hüzelî. *Mürûcu'z-Zehab*. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.

Mirhand, Hamîdüddîn Muhammed Mîrhând b. Burhâniddîn Hâvendşâh b. Kemâliddîn Mahmûd Herevî. *Ravzâtü's-Safâ*. çev. Erkan Göksu. İstanbul: Kronik Yayınları, 2017.

Mohammadi, Abdullah. “Tarihten Günümüze Hazaralar (Tarih, Dil, Folklor ve Etnografya)”, 29-52.

Mudaceq, Humaira. *Geçmişten Günümüze Afganistan’da Şiilik*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2002.

Muhakkik, Hâc Muhammed Ekber. “Nakş-ı Şiîyân der se dehe Gozeşte Afganistan”. *Pojuheşgah-ı Ulumu İnsânî ve Mutele’âtı Ferhengi, Meşhed*, 50-130.

Muhibbî, Ahmed Ali. *Kızılbaş ve Hazara der Lâbelâ-yi Târîh-i Afganistan*. Almanya, 2011.

Mûsevî, Seyyid Asker. *Hazarahâ-yı Afganistan: Tarih, Ferheng, İktisat, Siyaset*. çev. Esedullah Şifâyî. Tahran: İntişârât-ı Müesses-e-i Ferheng Höneri Nakş-ı Simurg, 1379.

Nâyil, Hüseyin. *Yâddâştâ-yi Derbâre-i Serzemîn ve Ricâl-i Hazaracât*. İran: Pasdâr-ı İslâm, 1379.

Nerşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca’fer b. Zekeriyâ b. el-Hattâb b. Şureyh. *Târîh-i Buhârâ*. çev. Erkan Göksu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Onat, Hasan. *Emeviler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*. İstanbul: Endülüs, 2019.

Pulâdî, Hüseyin. *Hazarahâ*. çev. Ali Âlimi Kirmânî. Tahran: Muhammed İbrahim Şeriatî, ts.

Saray, Mehmet. *Afganistan ve Türkler*. İstanbul: Kitabevi, 1997.

Saray, Mehmet. “Ahmed Şah Dürrânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/133-134. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Sarıçam, İbrahim. *Emevî-Hâşimî İlişkileri (İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Sıbt İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî. *Mirâtü’z-Zaman fî Tevârîhi’l-A’yân*. ed. Muhammed Berekât vd. 23 Cilt. Dimaşk: Dârü’l-Kütüb’l-Âlemiyye, 2013.

Siddiqui, İqtidar Husain. “Gurlular”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/207-211. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Spuler, Bertold. *İran Moğolları*. çev. Cemal Köprülü. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.

Şehristânî, Ebü’l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve’n-Nihal*. Beyrut: Müessetü’r-Risâle, 1993.

Şerefeddin, Mehmed. “Nâsır-ı Hüsrev”. *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 5-6 (1927), 1-21.

Şirinov, Agil. “Tûsî, Nasîrüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/437-442. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü't-Türâs, ts.

Uruzgânî, Kurbanali Muhakkık. *Berresî Rîşehâ-yı Târîh-i Teşeyyu' der Afganistan*. Kum: Âşiyâne-i Mehr, 1390.

Yezdânî, Hüseyin Ali. *Pojehes-i der Tarih-i Hazarahâ*. İran: Çâbhâne-i Mehtâb, 1368.

Yuvalı, Abdülkadir. "Ebû Said Mirza Han". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/224-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Yüksel, Musa Şamil. *Timurlularda Din-Devlet İlişkileri*. İzmir: Ege Üniversitesi, Doktora, 2007.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târihu'l-İslâm*. 17 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003.